

УДК 37.018.1

**ДОМАШНЄ НАВЧАННЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ФОРМА
ЗДОБУТТЯ ПОЧАТКОЇ ОСВІТИ
(ЗА ІДЕЯМИ АМЕРИКАНСЬКОГО ПЕДАГОГА ДЖОНА ХОЛТА)**

Лариса Рубан

Стаття розкриває зміст домашнього навчання, його переваги за певних обставин та поширення в країнах Європи за ідеями американського педагога Джона Холта. Інтерес світової педагогічної спільноти до спадщини Джона Холта викликаний, перш за все, тим, що ім'я педагога стало символом домашнього навчання. Спочатку ідеї Джона Холта поширювалися у англomовному світі, а у зв'язку зі стрімким ростом домашньої освіти набули транснаціонального освітнього характеру. Поширення ідей Джона Холта відбувається завдяки активній діяльності громадської освітньої організації – Асоціації Джона Холта.

Ключові слова: Джон Холт, світова педагогічна спільнота, альтернативна форма навчання, домашня освіта, Асоціація Джона Холта.

Домашня освіта як альтернативна форма навчання здобула поширення не тільки в країнах американського континенту, а й високорозвинутих країнах світу.

У світовому педагогічному просторі, який об'єднує навчальні громадські освітні організації, навчальні заклади різної форми власності, акредитації й інституціоналізації у національних системах освіти та транснаціональних освітніх корпораціях, поширення ідей Дж. Холта відбувалося й відбувається на основі діяльності Асоціації Джона Холта, яка є громадською освітньою організацією, що була ним заснована. Саме ця організація видавала журнал «Особистісний ріст без шкільної освіти» (*Growing without schooling*) [11], а пізніше у зв'язку з розвитком ІКТ створила умови для он-лайн спілкування з усіма, хто цікавиться спадщиною Дж. Холта.

Ідеї Дж. Холта носять прогностичний характер, а його праці є предметом глибокої зацікавленості не тільки професіоналів, а й усіх тих, кому не байдужі проблеми впровадження різних форм навчання, зокрема, домашньої освіти. Саме тому сучасними науковцями в галузі педагогіки здійснюється комплексне дослідження педагогічної спадщини Дж. Холта. Серед них: Дж. Брунер (США), А. Гупта (Індія), Н. Геда (Росія), Л. Дянкова (Росія), О. Коротков (Росія), Н. Крилова (Росія), К. Муртон (Великобританія), О. Ошерова (Росія), О. Пісарік (Росія), Б. Сіммонс (США), Т. Спіглер (Німеччина), К. Роджерс (США), А. Рогозянський (Росія), П. Фаренга (США), Т. Хардінг (Австралія), К. Хломова (Росія), Я. Шерон (США), С. Шеффер (США), А. Лещенко (Україна), С. Шумаєва (Україна), М. Янковчук (Україна) та ін.

Мета статті – розглянути розповсюдження альтернативної форми навчання – домашньої освіти на основі поширення ідей Дж. Холта у світовому

педагогічному просторі.

Педагогічний досвід Дж. Холта, вміння будувати цікаві діалоги з учнями, батьками, вчителями і читачами, розуміння проблем, які виникають у школі, сприяли росту надзвичайної популярності його ідей та педагогічної спадщини. Книжки Дж. Холта розходилися величезними тиражами і неодноразовими виданнями. Так, книги Дж. Холта «Як діти зазнають провалу в школі» (1964, останні перевидання 1983, 1992, 2002) і «Як діти вчаться» (1967, останні перевидання 1983, 1992) розійшлися тиражем більш ніж два мільйони примірників, були кілька разів перевидані і є педагогічними бестселерами. Вони вплинули на ціле покоління вчителів і залишаються надзвичайно популярними серед батьків і людей, які шукають альтернативні шляхи самоосвіти [20].

Згідно з даними Асоціації Джона Холта книги педагога видані на шістнадцяти мовах (англійській, французькій, німецькій, польській, японській, чеській, турецькій, фінській, норвезькій, італійській, болгарській, російській, бразильській, корейській, португальській та на івриті). На цьому переклад книг Дж. Холта на інші мови не припиняється, і це є свідченням того, що ідеї педагога все більше отримують розповсюдження у всьому світі і користуються популярністю [12].

Інтерес світової педагогічної спільноти до спадщини Дж. Холта викликаний, перш за все, тим, що ім'я педагога стало символом домашнього навчання, повна легалізація якого відбулася в кінці 80-х років ХХ століття у США, а на початку ХХІ століття – у багатьох країнах світу (Великобританії, Канаді, Австралії, Франції, Польщі, Чехії, Росії та ін.) [4; 5].

Одним з джерел стабільного інтересу читачів до книг Дж. Холта впродовж 50-ти років є поширення домашнього навчання як альтернативної форми здобуття початкової освіти у міжнародному освітньому просторі. Світова педагогічна спільнота вважає книги Дж. Холта класикою домашньої освіти [7]. У підручниках з педагогіки мало інформації про Дж. Холта. Однак, його ідеї на підтримку домашнього навчання популяризуються в Інтернет-журналах, на блогах, форумах, порталах, сайтах.

Спочатку ідеї Дж. Холта поширювалися у англійськомовних країнах (Австралії, Великобританії, США), а у зв'язку зі стрімким ростом бажаючих використовувати альтернативні форми освіти, домашнє навчання набуло транснаціонального освітнього характеру.

Так, у середині 80-х років ХХ століття рух на підтримку домашнього навчання переважно був американським феноменом, оскільки у Європі така форма навчання вважалася незаконною й жорстко обмежувалася. Сьогодні найбільшим Європейським товариством на підтримку домашнього навчання є Великобританія, де до 2000 року приблизно 10000 дітей здобувало освіту вдома. На початку ХХІ століття більшість батьків, які навчають своїх дітей вдома, мотивують його релігійними переконаннями [16].

У США домашнє навчання є легальним у всіх 50-ти штатах. Інструкції й вимоги до такого навчання різні у кожному штаті. Так, у тринадцяти штатах просять батьків поставити до відома уповноважені органи про намір навчати дітей вдома. у Техасі батьки не повинні нікому нічого повідомляти. Двадцять

вісім штатів Америки вимагають від «домашніх» учнів пройти офіційне оцінювання шляхом виконання стандартизованих тестів [17].

Нами здійснено дослідження і виявлено інформацію про Дж. Холта на сайтах домашньої освіти Австралії, Австрії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Греції, Данії, Іспанії, Італії, Німеччини, Польщі, Росії, Угорщини, Фінляндії, Франції.

Ідеї Дж. Холта отримали широке розповсюдження серед прихильників домашнього навчання в Росії. Так, важливим є те, що у Росії функціонує проект «Свобода в освіті»: домашнє навчання в Росії й у всьому світі» («Свобода в образовании»: домашнее обучение в России и во всем мире). Мета проекту – розповсюдження інформації про домашню освіту, різноманітні види нешкільного навчання, вільної освіти дітей і підлітків, що практикуються в усьому світі. Крім того, проект має на меті обмін досвідом між російськомовними родинами, які уже навчають своїх дітей вдома, навчали їх чи навчалися самі за межами шкільної системи в Росії, Україні, Білорусії, США, Канаді та багатьох інших країнах світу. Проект цікавлять інші альтернативні форми і способи отримання освіти дітьми шкільного віку. Основний наголос за проектом робиться на вільній освіті – тій освіті, що йде від бажань та можливостей дитини й враховує та акцентує увагу на її інтересах, думках, захопленнях, обраній нею майбутній професійній діяльності, хобі тощо [7].

З прийняттям закону про домашнє навчання кількість російських учнів, які навчаються вдома, стрімко зростає. Так, згідно з Законом Російської Федерації «Про освіту» [6] кожна сім'я має право самостійно обирати як школу (державну, муніципальну чи приватну), так й іншу форму здобуття освіти. Освітні програми дозволяють здійснювати навчання в таких формах: денній, денно-заочній (вечірній), заочній, у формі сімейної (домашньої) освіти, самоосвіти, екстернату. Батьки мають право самостійно вирішувати, як дитина отримуватиме освіту: кожного дня ходитиме до школи, отримуватиме освіту вдома чи у формі екстернату [1].

Низка російських сайтів, блогів, порталів, форумів для батьків пропагують ідеї Дж. Холта. Прикметним є те, що книги-бестселери Дж. Холта «Як діти зазнають провалу в школі» і «Як діти вчаться» перекладені російською мовою.

Значний інтерес викликає розповсюдження альтернативних форм навчання у Австралії, де домашнє навчання є легальним у всіх австралійських штатах і на всіх територіях [15]. Встановлено, що в Австралії працює некомерційна добровільна Асоціація на підтримку домашнього навчання (*Home Education Association*), яка була заснована у квітні 2001 року для підтримки, заохочення та просування практики домашнього навчання. На сайті Асоціації можна знайти цікаву інформацію, новини у царині домашньої освіти [14]. Крім того, у Австралії активно працює Інтернет-мережа на підтримку домашнього навчання (*Home Education Network*). Мета мережі – надати підтримку та інформацію усім тим, хто бажає навчати дітей вдома. Працівники мережі – добровольці, котрі навчають своїх дітей вдома. На сайті мережі пропонується переписка з професіоналами домашнього навчання. Крім того, під патронатом цієї мережі виходить журнал *Otherways*, на сторінках якого можна знайти корисну інформацію щодо домашнього навчання. У 2011 році вийшов 129

(серпень-жовтень) випуск журналу, позначений тридцятій річниці від дня його заснування [18].

Згідно з даними австралійської Інтернет-мережі на підтримку домашнього навчання у 1981 році до Австралії приїздив Дж. Холт та виступав з лекціями про домашню освіту. Темами його лекцій були: «Школи проти домашньої освіти» (*Schools vs Home Education*), «Соціалізація й управління часом» (*Socialisation and Time Management*). На сайті австралійської Інтернет-мережі на підтримку домашнього навчання можна придбати диск, на якому записана лекція Дж. Холта, яку він прочитав під час візиту до Австралії. Запис називається «Джон Холт про домашню освіту» (*John Holt on Home Education*). За словами працівників сайту: «Величезне задоволення, нарешті, побачити і почути цю людину, чиї ідеї є натхненням для багатьох з нас під час нашої власної подорожі країною домашнього навчання» [18]. Кількість австралійських учнів, які навчаються вдома, налічує близько 30 тисяч родин, включаючи домашню школу й школи дистанційної освіти.

Домашнє навчання в Австрії є легальним і регулюється австрійським урядом на місцевому рівні. Таке навчання відноситься до форм приватного навчання (*private schooling*). Батькам не потрібно проходити спеціальне навчання, щоб навчати своїх дітей вдома, але перед початком навчального року вони повинні повідомити місцевий шкільний комітет (*district school board*) про свій намір проводити з дітьми домашнє навчання. Кожна дитина, яка навчається вдома, повинна скласти іспит чотири рази на рік з метою перевірити, чи навчається вона на належному рівні. Якщо дитина провалює іспит, то повинна продовжити навчання у державній школі. Кількість «домашніх» дітей складає понад 2000 осіб [15]. Австрійські батьки, які навчають своїх дітей вдома, постійно знайомляться з працями Дж. Холта.

Домашнє навчання в Аргентині все ще не визнане альтернативною формою навчання, однак ідеї й переконання Дж. Холта знаходять в цій країні своїх прихильників. Зауважимо, що в Аргентині немає законодавства, яке прямо забороняє домашнє навчання. Згідно зі статтями 264, 265 Цивільного кодексу Аргентини (*Código Civil de la República Argentina*), а також статей 6, 128 Закону «Про освіту» батьки є головними відповідальними представниками в житті дітей. Згідно із законодавством Аргентини: неповнолітні діти перебувають під владою та опікою батьків; батьки мають обов'язок і право виховувати, підтримувати і навчати своїх дітей; держава гарантує конституційне право вчити й вчитися; сім'я є природним й головним представником у вихованні дітей; батьки мають право обирати навчальний заклад, який відповідає їхнім філософським, етичним чи релігійним переконанням [15].

У Бельгії домашня освіта є легальною. Бельгійська система освіти є обов'язковою, а відвідування школи – ні. Стаття 24 Конституції Бельгії пропонує батькам «вільний» вибір форми освіти для своїх дітей. Оскільки Бельгія ділиться на три мовні спільноти (фламандську, французьку, німецьку), подальші правила щодо загального навчання і, зокрема, домашнього розробляються і застосовуються на регіональному рівні [14]. Ідеї Дж. Холта отримують все ширше визнання у Бельгії.

У Болгарії домашнє навчання забороняється. Лише діти з особливими (фізичними чи розумовими) потребами можуть навчатися вдома. Кількість «домашніх» дітей налічує менше 100 [15]. Праця Дж. Холта «Як діти зазнають провалу в школі» отримала широке визнання у Болгарії. Загалом ім'я педагога і його ідеї є не новими для болгарського освітнього простору. На сайті болгарського видання «Стандарт news» ми знайшли статтю болгарською мовою «Джон Холт иска деца творци, а не болтчета» [2]. Крім того, на болгарському сайті <http://az-jenata.bg/article/10741/Kak-detzata-uchat-Dzhon-Holt/> пропонується книга Дж. Холта «Як діти навчаються» (*Как децата учат*) у перекладі болгарською мовою [3].

Серед греків спостерігається зростаючий інтерес до домашнього навчання, і є надія, що у найближчому майбутньому будуть внесені зміни до законодавства щодо впровадження домашньої форми навчання, а ідеї Дж. Холта отримують своє визнання. У Греції домашня освіта визнана на державному рівні лише для дітей з певними вадами. Згідно зі статтею 2 § 3 Закону «Про освіту» відвідування початкової й середньої школи є обов'язковим. Згідно із Законом, домашнє навчання дозволяється як виняток під безпосереднім наглядом школи [10].

У Данії домашнє навчання є легальним. Конституція Данії гарантує батькам право обирати форму навчання для своїх дітей. За словами Міністра освіти Данії: «Це справа батьків, де їхні діти отримують освіту: 1) у державній муніципальній початковій школі; 2) у приватній школі; 3) вдома» [15]. Ім'я Дж. Холта є широко відомим у Данії.

Для Іспанії система домашньої освіти є новою. За право навчатися вдома йде боротьба, оскільки в Іспанії систему освіти контролює місцева влада, а вона є надзвичайно консервативною. Місцеву владу контролюють урядовці, а тих, у свою чергу, – федеральні органи. Ідеї Дж. Холта отримують все більше розповсюдження в Іспанії [15]. Підтвердженням актуальності ідей Дж. Холта на сучасному етапі є те, що у період з 31 серпня до 4 вересня 2011 року в Іспанії відбулася Міжнародна конференція прихильників домашнього навчання, на якій представники країн Євросоюзу, зокрема, Польщі, Болгарії, Франції, Італії, Англії розповідали про домашню освіту в їхніх країнах й широко популяризували книги Дж. Холта. На сайті проекту «Свобода в освіті» домашнє навчання в Росії й у всьому світі» можна переглянути відеозапис цієї конференції [7].

Домашнє навчання в Італії має легальний статус, проте є не дуже поширеним явищем. В Конституції (статті 30, 33) написано, що батьки мають обов'язок і право підтримувати, навчати і виховувати своїх дітей. Законодавчий декрет від 16 квітня 1994 року № 297 «Про державну освіту» (*public education*), статті 111, 147, 148, а також поновлений законодавчий декрет від 19 лютого 2004 року № 59 «Про початкову освіту» (*primary education*) визнають навчання дітей вдома. У статті 111 (пункти 1 і 2) законодавчого декрету від 16 квітня 1994 року № 297 «Про державну освіту» зазначено, що батьки повинні щорічно ставити до відома відповідні органи шкільного самоврядування про намір домашнього навчання. Крім того, батьки чи опікуни повинні показати, що мають «технічну» чи «економічну» здатність навчати своїх дітей вдома. «Технічна»

здатність означає, що батьки повинні мати знання на два повні академічні роки шкільного навчання, які є вищими від того рівня, на якому вони в даний момент навчають своїх дітей. «Економічна» здатність означає фінансову здатність родини, яка хоче навчати дітей вдома. Ідеї Дж. Холта отримують все більшого розповсюдження в італійському освітньому просторі [15].

Домашнє навчання в Німеччині не має легального статусу. Така освіта з юридичної точки зору є порушенням законів шкільного навчання. Домашнє навчання в Німеччині вважається адміністративним правопорушенням і обкладається штрафом у розмірі декількох тисяч євро. Місцеві органи самоврядування можуть скористатися підтримкою поліції і змусити учнів, які не відвідують заняття, повернутися до школи. Якщо батьки свідомо тримають дітей поза школою, відповідний суд має право частково або повністю позбавити батьків прав опіки над дитиною [22, с. 180–181].

Зародження руху на підтримку домашнього навчання у Німеччині датується початком ХХ століття. Засновником цього руху був педагог Б. Отто (*B. Otto*). Він практикував домашнє навчання зі своїми дітьми. Пізніше інші сім'ї приєдналися до такої практики. Б. Отто помер у 1933 році і його праця справила незначний вплив на наступні покоління. Однією з причин була політична доктрина Націонал-соціалістичної робочої партії Німеччини. Низка книг і статей, присвячених альтернативному підходу до навчання, прав дітей, критиці шкільної системи навчання, з'явилася у 60-х роках ХХ століття у Німеччині. Дж. Холт, Іван Ілліч, Хубертус фон Шьонебек (*Hubertus von Schoenebeck*), Еккехард фон Браунмюль (*Ekkehard von Braunmühl*) є лише декількома впливовими постатями того часу у Німеччині. Перші відмови відвідувати обов'язкові школи мали місце у 60-х роках. Ментальний клімат, що закріпився у ці роки, й сьогодні живе у деяких регіонах у вигляді сучасного руху на підтримку домашнього навчання. Незважаючи наплинність часу, надбання Дж. Холта і сьогодні мають вплив на рух у питанні підтримки і впровадження домашньої освіти у Німеччині та інших країнах [22, с. 182].

У Польщі домашнє навчання є легальним, а ім'я Дж. Холта знайоме польській освітній спільноті. Прикметним є те, що праці педагога є у перекладі польською мовою. У Законі «Про освіту» (стаття 16) прописано, що батьки можуть звернутися до директора школи з проханням дозволити навчати дітей вдома. Закон також перераховує умови, за якими учні можуть навчатися вдома [15].

Домашнє навчання є легальним в Угорщині, але все ще знаходиться на початковому етапі. Законодавство Угорщини дозволяє навчати дітей вдома як приватних учнів, якщо вони навчаються за державною навчальною програмою і екзаменуються двічі на рік. В Угорщині ідеї Дж. Холта активно підтримуються і розповсюджуються прихильниками домашнього навчання [14].

У Фінляндії домашня освіта є легальною й захищається як Конституцією, так і законодавством. Освіта регулюється Основним законом про освіту (*the Basic Education Act*) (628/1998). За даними Міністерства освіти в Фінляндії діти не зобов'язані відвідувати школу, а лише зобов'язані отримати базову освіту (*basic education*). Влада визнає право батьків навчати своїх дітей вдома. На батьків покладено відповідальність за здобуття дитиною обов'язкової освіти, а успіхи у

навчанні контролюються місцевим муніципалітетом. Кількість дітей, які отримують освіту вдома, складає 250 осіб [15]. У Фінляндії батьки, які навчають своїх дітей вдома, мають змогу ознайомитися з працями Дж. Холта у перекладі фінською мовою.

Ідеї Дж. Холта широко розповсюджені у Франції. Крім того, книги педагога «Як діти зазнають провалу в школі», «Що я робитиму в понеділок» перекладені французькою мовою. З перекладачем цих книг Катрін Рокус (*Catherine Roques*), Дж. Холт ще за життя вів активну переписку [21].

У Франції домашнє навчання є легальним і регулюється Кодексом про освіту (*Education Code*), додатковим указом і циркуляром. «Домашніх» дітей реєструють в Інспекції у справах освіти та в органах місцевого самоврядування. Родини повинні щорічно повідомляти відповідним органам про свій намір навчати дітей вдома. Хоча за законом шкільні інспектори мають повноваження кожного року перевіряти навчання дітей (віком від 6 до 16 років) вдома, насправді, все відбувається зовсім по-іншому. Уповноважені представники цих органів проводять перевірки у довільній формі кілька разів на рік. Вони можуть попросити «домашніх» дітей пройти тестування, повернутися до школи в разі невідповідних шкільному рівню знань та поганого ставлення до них [15].

Праці Дж. Холта не отримали широкого розповсюдження в Україні, оскільки вони не були перекладені на українську мову. Сучасна українська система освіти не займається поширенням ідеї впровадження та розповсюдження домашньої освіти як альтернативної форми навчання. Підкреслимо, що за даними освітнього порталу «Освіта.іа», батьки, які хотіли б навчати своїх дітей вдома, є і в Україні. З цієї причини в Україні виник рух на підтримку ідей про легалізацію домашнього навчання. Учасники руху розпочали збір підписів під петицією «Про надання права на домашнє навчання дітей» і роботу над відповідним законопроектом [9].

Існує ряд країн, в яких домашня освіта не є легальною. У цих країнах ідеї й книги Дж. Холта допомагають прихильникам домашньої освіти у боротьбі за легалізацію альтернативного навчання. Так, у Нідерландах, Хорватії, Швеції домашня освіта не є легальною.

Аналізуючи педагогічну дійсність свого часу, рівень навчання та умови надання знань, Дж. Холт зробив обґрунтований науковий прогноз на майбутнє: «Знадобиться багато часу, щоб реалізувати наші ідеї. Можливо через п'ятдесят чи сто років ми зрозуміємо, що більшість наших сучасних поглядів на школу, викладання і навчання є або повністю неадекватними, або цілком помилковими. Але ми зробимо великий крок вперед, якщо, зрозумівши дітей краще, зможемо відвернути шкоду, яку завдаємо зараз» [13, с. XII].

Ідеї Дж. Холта, втілені у цілому ряді праць, отримали розповсюдження і застосування у багатьох країнах світу. Аналіз даних про існування альтернативної форми навчання – домашнього – свідчить про те, що у ряді країн світу домашня освіта досить широко впроваджена і це підтверджено законодавчо. У сучасному соціумі розвинених країн світу домашнє навчання набуває все більшого поширення, що потребує удосконалення педагогічної майстерності з урахуванням потреб альтернативних форм навчання.

Список використаних джерел:

1. Вареник Н. Домашнє навчання: не програє Ватерлоо [Електронний ресурс] / Наталя Вареник // Дзеркало тижня. – 2006. – № 42(621). – Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3855/54960/>. – Назва з екрана.
2. Джон Холт иска деца творци, а не болтчета [Електронний ресурс] // Стандарт. – 2010. – Режим доступу : <http://paper.standartnews.com/bg/article.php?article=326621>. – Назва з екрана.
3. Джон Холт. Как деца та учат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://az-jenata.bg/article/10741/Kak-detzata-uchat-Dzhon-Holt/>. – Назва з екрана.
4. Домашнее образование за рубежом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.childlib.ru/dep-sprawka/question-answer-31.htm>. – Назва з екрана.
5. Домашнее обучение [Електронний ресурс] // Искусство жизни : интернет-журнал. – Режим доступу : <http://www.greenmama.ru/nid/40985/>. – Назва з екрана.
6. Закон РФ «Об образовании» [Електронний ресурс] // Кодексы и законы РФ. Правовая навигационная система. – Режим доступу : <http://www.zakonrf.info/zakon-ob-obrazovanii/>. – Назва з екрана.
7. Свобода в образовании [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freeedu.ru>. – Назва з екрана.
8. Рубан Л. М. Майстерність учителя у спадщині американського педагога – реформатора Джона Холта (1923–1985 рр.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Лариса Миколаївна Рубан. – К., 2012. – 228 с.
9. Толмачова Н. Домашнє навчання замість школи: аргументи прихильників [Електронний ресурс] / Наталя Толмачова // Освіта : інтернет-журнал. – 2009. – Режим доступу : <http://osvita.ua/home/urbring/5250>. – Назва з екрана.
10. Шумаєва С. Домашнє навчання як альтернативний шлях отримання освіти / Світлана Шумаєва // Розвиток освітніх систем у глобальному вимірі: тенденції і прогнози : матеріали Міжнар. наук. конф., 26-27 трав. 2011 р. – Умань, 2011. – Ч. I. – С. 55–57.
11. Growing without schooling [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.holtgws.com/gwsarchives.html>. – Назва з екрана.
12. Holt Associates [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.holtgws.com/Holtassociates.html>. – Назва з екрана.
13. Holt J. Learning all the time / John Holt. – Rev. ed. New York : «A Merloyd Lawrence Book». – Massachusetts, 1989. – 303 p.
14. Home Education Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hea.edu.au/>. – Назва з екрана.
15. Home School Legal Defense Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hsllda.org/>. – Назва з екрана.
16. Home schooling [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/home+schooling>. – Назва з екрана.
17. Home-schooling : George Bush's secret army [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economist.com/node/2459411>. – Назва з екрана.
18. Homeschooling works! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.home-ed.vic.edu.au/>. – Назва з екрана.
19. Humanistic Psychology Overview [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ahpweb.org/aboutahp/whatis.html>. – Назва з екрана.
20. Lewis G. A brief look at John Holt [Електронний ресурс] / G. Lewis. – Режим доступу : <http://homeschoolaustralia.com/articles/johnholtgarethlewis.html>. – Назва з екрана.
21. Sheffer S. A Life worth living (selected letters of John Holt) [Електронний ресурс] / S. Sheffer. – Режим доступу : <http://gyanpedia.in/tft/Resources/books/holtletters.pdf>. – Назва з екрана.
22. Spiegler T. Home education in Germany: an overview of the contemporary situation / T. Spiegler // Evaluation and research in education. – 2003. – Vol. 17(2/3). – P. 179–190.